

Med fokus på sjukhusclowner – ett vårdgivarperspektiv

Lotta Linge

Docent och universitetslektor i psykologi, psykolog, Högskolan i Halmstad, Sektionen för Hälsa och Samhälle, Box 823, 301 18 Halmstad. E-post: lotta.linge@hh.se.

Föreliggande artikel är ett led i en pågående forskningsstudie i tre steg, med den övergripande titeln "Sjukhusclowner – i möten med sjuka barn", en forskningsstudie finansierad av Barncancerfonden. Steg 1 har lyft fram ett sjukhusclownerperspektiv. Föreliggande steg 2 vill belysa ett vårdgivarperspektiv och kommande steg 3 vill betona såväl ett barnperspektiv som ett föräldraperspektiv. Intentionen är därmed att försöka nå fram till en så nyanserad och trovärdig bild som möjligt av sjukhusclownernas arbete i vården av sjuka barn i södra och mellersta Sverige. Forskningsstudien är till sin ansats kvalitativ och baserad på intervjuer, med avsikten att få fram en djupare psykologisk förståelse för sjukhusclownernas arbetsinsats inom vården av sjuka barn.

The study was aimed at evaluation of the hospital clowns' work from the perspective of medical staff. The methodological approach entailed in-depth interviews with twenty professionals working at different hospitals in Sweden. The results showed specific patterns in the work of the hospital clowns with an emphasis on the joyful side of life. Interpretation of a value of the hospital clowns' work revealed an underlying meaning in the development of positive attitudes toward life in the ailing children. The clowns' work also facilitated the staff interactions with their little patients and improved a quality of support and assistance to them.

Sjukhusclowner i vården

Under senare år har sjukhusclowner allt mer börjat arbeta med svårt sjuka barn på olika universitetssjukhus, såväl nationellt som internationellt (exempelvis Big Apple Circus i USA eller Le Rire Medicin i Frankrike). Gryski (2003) och Duffin (2009) pekar på värdet av sjukhusclownernas arbete med barnen, men beskriver också hur sjukhusclownerna kan öka personalens känsla och lyhörddhet för det emotionella klimatet på avdelningarna.

I forskningsstudien steg 1 (Linge, 2007, 2008) har sjukhusclownerna själva fått beskriva sitt arbete och berättat om sina upplevelser på olika barnsjukhus i södra och mellersta Sverige. Resultatet i det första steget visar att de flesta av studiens sjukhusclowner arbetar i en par-konstellation, en arbetsmetod med talet och kroppsspråket som bärande instrument. Men även den tysta sjukhusclownen beskrivs, en ensam sjukhusclown som lyhört fångar upp även de minsta kroppsrörelser hos barnen och omvandlar ”budskapet” till en bärande interaktion. Resultatet visar specifika mönster i clownkommunikationen, med en tydlig synkronisering av rörelsemönster och ett balanserat tempo i den icke-verbala kommunikationen. Men vad innebär det för vårdpersonalen att en ny yrkesprofession finns med på avdelningarna och står för en annan typ av arbete än det gängse?

En kvalitativ design

Syftet med föreliggande steg 2 är att få en djupare psykologisk förståelse för sjukhusclownernas arbete i vår-

den av sjuka barn – men nu belyst från ett vårdgivarperspektiv. Följande frågeställningar ligger till grund för forskningsstudien andra steg. Hur ser personalen på sjukhusclownernas verksamhet med betoning på 1) sjukhusclownernas arbetssätt, 2) barnens välbefinnande, 3) samarbete, samt 4) möjligheter och begränsningar i vården av sjuka barn?

Forskningsstudien kvalitativa design bygger på ett antal intervjuer. Urvalsförfarandet hade en på förhand bestämd utgångspunkt, nämligen att den personal som skulle intervjuas skulle ha mött sjukhusclownerna tidigare under studiens etapp 1 på sina avdelningar. Barnen, som var inlagda på de olika avdelningarna, vistades under kortare eller längre tid på barnsjukhusen för att få behandling och vård. Tjugo personer intervjuades, tre män och sjutton kvinnor, i åldrarna 30 till 60 år. De tre männen hade samtliga överläkar- och chefspositioner och de sjutton kvinnorna hade följande funktioner: sjuksköterskor (nio), barnsköterskor (sju) samt lekterapeut (en). Personalen arbetade på onkologiavdelningar, allmänmedicinska avdelningar, samt ortopedavdelningar på olika universitetssjukhus i södra och mellersta Sverige. På grund av det ringa urvalet av personal kan studiens resultat inte generaliseras, men dock ge en viss uppfattning om synsätt och reflexioner hos några personalgrupper i södra och mellersta Sverige. En semistrukturerad intervjuform användes med följande teman, som utgjorde ramen för intervjuerna: sjukhusclownernas arbetssätt, personalens arbetssituation, samarbete,

barnens välbefinnande, möjligheter och hinder i vården. Intervjuformen gav möjlighet till en öppen diskussion runt de olika temana, men också till adekvata följdfrågor. Samtliga intervjuer spelades in på band på olika personalrum på sjukhusen. Efter utskrift följde ett analytiskt förfaringsätt, där såväl beskrivande som tolkande resultat kunde lyftas fram. Tomkins (1991, 1962, 1963) affektteori utgjorde den teoretiska basen, med fokus på de positiva affekterna glädje och intresse, samt de negativa affekterna vrede, sorg, fruktan, avsky, avsmak och skam. Den neutrala affekten förvåning (Linge, 2008) kan ses som sjukhusclownernas initiala överraskningsredskap.

Den ljusa sidan av livet

Analysen visar att samtliga i personalgruppen betonar den betydelse som sjukhusclownernas arbete fått i vården av sjuka barn. Den mest framförda aspekten är glädjen (en kravlös glädje) och dess roll inom sjukhusets väggar. Uttrycket den ljusa sidan av livet indikerar, att trots problem och svårigheter fanns alltid en annan sida av livet där bakom, en sida som påminner om livet utanför sjukhuset. Det som sjukhusclownerna gör är att de lockar fram den friska sidan i barnets väsen, den sida som påminner om leken och glädjen i allehanda ”bus och upptåg”. En röst beskriver:

Det som man gärna glömmar när man går här... bakom allt detta som händer här... är det ett friskt barn... och det barnet vill jag gärna se... för att jag ska må bra... det är att hitta den lilla biten som är friskt... när allting

är så jobbigt... det är ju det som ska finnas kvar sen... som ska ur detta eländet... kanske inte så hela tiden.. men jag menar att bakom allt detta här är ett vanligt barn... ett friskt barn

Sjukhusclownerna beskrivs som den ”oanade möjligheten”, som personer som kan hitta på vad som helst. Detta ger barnen en frizon, en stund att glömma allt det svåra, som undersökningar och behandlingar medför.

Clownerna lever i en slags frizon... dom tillåter sig att göra mer än vi andra gör... jag tror att det är det som gör att vuxna ibland också kan bli ställda... clownerna gör det som man själv ibland skulle vilja göra... men inte vågar

Just det annorlunda hos sjukhusclownerna betonas, det som överraskar, som ett avbrott i vardagen. Personalen beskriver livligheten, skrattet och ”glimten i barnets ögon”. De beskriver också hoppet som tänds i föräldrarnas ögon, hoppet om det friska barnet som skymtar fram en liten stund.

Cancer är jättejobbigt för barn och det underlättar ju mycket om det händer något roligt... och just om det är ett barn som ligger inne tre dagar... och tycker det är jobbigt... så kommer en clown... så har de något att berätta för sina syskon, för sina kompisar i skolan och så avdramatiserar de sjukhusbesöket lite... det sprider glädje till barn som är i onormala situationer... och om det är glädje för barnen är det glädje för föräldrarna... många

föräldrar kanske inte ser sina barn skratta... i det här läget kan de se sina barn skratta... det är underbart när de har det jobbigt... jätteviktigt

blir det istället såpbubblorna eller den röda näsan... de blir inte rädda... de är så upptagna av att ha koll på den där röda ronden

Clownernas strategi beskrivs som att lyfta barnets önskan, vilket oftast innebär att sjukhusclownerna lyfter fram det livliga och livskraftiga i barnets väsen, det som är naturligt för barnet i dess egen ålder. Samtliga intervjupersoner ser sjukhusclownernas arbete som viktigt för barnets välbefinnande. En röst i personalgruppen beskriver detta som att fokus är ”helt på det sjuka barnets villkor”:

Det minskar obehaget som är förenat med sjukhusbesök... ökar det psykiska välbefinnandet... det påverkar indirekt det fysiska välbefinnandet... jag tror absolut att det finns vinster... pluseffekter för den övriga vården.

Personalen betonar den primära uppgiften – att få barnen friska, men beskriver samtidigt hur sjukhusclownerna har kommit att ta sin plats på sjukhusen, med exempelvis en avledande funktion. Det är särskilt på allmänmedicinska avdelningar och ortopediska avdelningar som detta har sin relevans.

En röst beskriver:

Clownerna har varit med nere hos gipskillarna också... för ibland är det heller inte så kul att byta gips... även om det bara är en bruten arm... om clownerna är där kan det bli lite spännande... barnen fokuserar gärna på en sak åt gången... och då blir det inte det jag håller på med... då

Då sjukhusclownerna gått för dagen finns en kvardröjande längtan till nästa clownsession. Denna längtan ger en möjlighet för personalen att samtala med barnen och återknytta till allt det de varit med om. En röst i personalgruppen uttrycker detta på följande sätt:

Det är ju en positiv upplevelse som blir knuten till sjukhuset... någonting som inte är sjukt och tråkigt... det är ju en dimension som saknas i sjukvården... det personliga, det mänskliga, det humoristiska, det glada... allting som påminner om livet... utanför sjukhuset.

Om barnens välbefinnande betonas av flertalet, så framhåller flera i personalgruppen också värdet för personalen. Detta beskrivs som att få ett lekfullt avbrott med glädjen i fokus, till skillnad från allt det tunga och svåra i olika behandlingssammanhang, exempelvis på en barncanceravdelning. Flertalet beskriver sjukhusclownernas betoning på ”det friska och vanliga”, vilket berikar och stärker arbetstrivsels i en oftast stressig och arbetsam arbetsmiljö.

Möjligheter

Flertalet av personalgruppen nämner sjukhusclownernas betydelse också för föräldrar och syskon och ser värdet i termer av att ”bryta det passiva väntandet”. För många syskon blir clownerna det positiva med sjukhusbesöken och

något som också är anpassat efter dem och deras behov. För invandrarbarnen kan språket vara den stora svårigheten. Men clownerna beskrivs som bärare av ett mycket uttrycksfullt kroppsspråk, vilket underlättar kontakten med alla barn.

För att synliggöra sjukhusclownernas arbete har clownkurser genomförts på vissa av universitetssjukhusen, dock inte alla. Personalen har inbjudits till informationsmöten och har haft möjlighet till rollspel, initierat av clownerna, för att pröva hur clownarbetet går till. Några i personalgruppen har blivit ambassadörer för clownerna och hjälper till med samarbetet på avdelningarna. Andra exempel från personalgruppen belyser olika kontaktmaterial, som exempelvis en brevlåda för barnen att sända brev till clownerna, eller ett fotoalbum med bilder, med avsikten att i efterhand kunna diskutera med barnen om det de varit med om tillsammans med sjukhusclownerna.

Ett önskemål handlar om att bereda sjukhusclownerna möjlighet att finnas viss tid vid sjukhusets huvudingång, just för att träffa nyanlända barn direkt på morgonen, vid inskrivningen. En röst beskriver:

Vi saknar dem på sommaren... väldigt tomt på semestern... jättetråkigt... då kommer det in nyinsjukna barn.... de träffar inte några sjukhusclowner... och det är jättesynd... jag kopplar ihop ett barnsjukhus med clowner... jag tycker att redan vid entre'n skulle man göra om allting... måla mer som ett barnsjukhus... och

att clownerna stod där och blåste såpbubblor eller någonting... bara gick omkring... det finns ju barn som leker därnere... och föräldrar och systerkon är där.

Flertalet i personalgruppen betonar möjligheterna att använda sig än mer av sjukhusclownernas arbete. En röst beskriver detta på följande sätt:

Jag hoppas verkligen att clownerna har kommit för att stanna och att vi snarare skulle utveckla samarbetet med clownerna och kanske dra in dem lite mer i sjukvården... om de själva vill det... jag ser ju nyttan att man kan öka välbefinnandet och få positiva upplevelser inom sjukhuset... det finns ju de som forskar på detta och menar att det ökar läkningsförmågan och immunförsvaret och allt vad det är... det kan vara ett sätt att motivera att man ska involvera clownerna... man behöver inte se det som underhållning på sjukhus utan man skulle kunna se det som en tillgång i vården... i verksamheten

Begränsningar

Utmärkande för personalgruppens berättelser om sjukhusclownernas arbete i vården är hur få begränsningar som nämns. Oftast har det haft att göra med en initialfas, det vill säga en inkörsperiod, då varken personal eller sjukhusclowner var säkra i sina roller. Några gånger har "kaos" hänt i korridorerna (med hög ljudnivå) och man nämner vilka åtgärder som då vidtagits:

Vi diskuterar det... om det är någon clown som är väldigt störig i sitt sätt... höghjudd... lite för höghjudd volym alltså... kanske barnen blir lite väl uppstressade... någon kanske blir lite rädd av det... men de flesta är ju på en bra nivå... ingen stör

I sammanhanget nämns alltid informationsmötena på morgonen, en plats för genomgång av avdelningens situation, där diskussioner om lämplighet, det vill säga när, var och hur sjukhusclownernas arbete kan fungera den aktuella dagen. På något av universitetssjukhusen finns inte denna typ av informationsmöten på morgonen. Informationen om barnens situation har då skett på annat sätt, exempelvis genom en mer informell information av en sköterska eller genom en lekterapeut, som träffar barnen på lekterapin.

En aspekt som markeras av ett flertal är upplevelsen av att inte kunna interagera på ett lämpligt sätt med sjukhusclownerna. Denna rädsla kan ta formen av att känna sig ”pinsam i mötet”, att inte ha rätt kroppsspråk, eller att inte veta hur man skall tilltala clownerna. Men för många har den fortsatta kontakten med clownerna inneburit en vana, att ibland interagera lekfullt tillsammans med dem, eller i andra sammanhang enbart följa förloppet ”på håll”. Några synpunkter handlar om att det kanske är naturligt att några personer helt enkelt ”är rädda för clowner”, eller att det bara är ”för barnsligt”.

På universitetssjukhusen finns svårt sjuka barn som måste behandlas under lång tid, särskilt onkologibarnen.

Ibland kan ett barn vara för sjukt eller dåligt just den dagen för att ha kontakt med clownerna. En röst beskriver:

Barnet kan vara så sjukt... må så dåligt att det ej orkar... vissa har hög feber och det kan komma helt plötsligt... de mår illa av sina behandlingar... dagsformen... det kan skifta snabbt här

Föräldrarna kan någon gång också vägra att träffa clownerna. Andra orsaker kan vara röntgenbehandlingar, omläggningar eller undersökningar som måste göras. Flertalet i personalgruppen betonar dock samtidigt att i den mån det går försöker de att anpassa så att de barn som kan och vill får träffa sjukhusclownerna den aktuella dagen, eller vid ett annat tillfälle. Sjukhusclownerna beskrivs som mycket lyhörda för personalens riktlinjer för att kunna integreras i verksamheten på ett bra sätt.

Värdet av sjukhusclowner i vården

Om specifikt ett vårdgivarperspektiv beaktas, vilket värde förs fram om sjukhusclownernas verksamhet i vården av sjuka barn? För att nå fram till en psykologisk förståelse för personalens synpunkter kommer diskussionen att problematiseras utifrån olika systemnivåer: på individ-, grupp-, organisations- och samhällsnivå.

Värde på individnivå

Analysen av personalens berättelser pekar på en känsla av välbefinnande i och efter mötet med sjukhus-

clownerna. För barnet beskrivs clownmötet som att bli sedd som en "hel person" med både sin friska och sin sjuka sida. Det sjukhusclownerna tillför är överraskningens möjlighet att tillföra något nytt och oväntat. I och med sjukhusclownernas lyhörddhet (Linge, 2008) att fånga upp affekter i situationen blir barnet bekräftad, såväl med sina negativa affekter (exempelvis rädsla, vrede eller avsmak) som med sina positiva affekter (intresse och glädje). Upplevelsen av att bli betraktad "som vanligt" får också betydelse för barnets självkänsla och tilltro till sin egen förmåga att bemästra svåra situationer, vilket kan relateras till Nathanson (1992), med hans tankar om barnets upplevelse av hälsosam stolthet över att kunna bemästra sin tillvaro, men också till Broucek (1979), med begreppet kompetensglädje. Även Gryski (2003) beskriver vikten av att barnen får träffa sjukhusclowner för att träna upp sin förmåga till bemästring av svåra situationer, genom lekar som bygger upp deras hopp om tillfrisknande och som stärker deras kompetens i en positiv anda av gemenskap med tillåtande vuxna.

Men om barnet blir överstimulerad – vem sätter gränserna? Denna risk finns alltid, menar personalen, då något barn kan bli för exalterad och uppskruvad. Risken kan dock reduceras om samarbetet mellan sjukhusclownerna och personalen börjar med en tidig genomgång om samtliga barns förutsättningar den aktuella dagen – allt för att öka sjukhusclownernas kännedom om var gränserna går för varje barn.

Värde på gruppnivå

Ett uttryck som tydligt framkommer i studien är den "kravlösa glädjen". Personalen nämner den spontana glädjen som inte kräver något i gengäld, den gemensamma stämningen som bygger på levande musik och roliga "hyss" och som gör att barnen kan längta efter att få komma tillbaka till sjukhuset för att återigen få träffa sjukhusclownerna. "Smittsamheten" är ett begrepp som Bauer (2007) lyfter fram i sin forskning om spegelneuronerna. Om den kravlösa glädjen således är i omlopp runt sjukhusclownerna bidrar smittsamheten till en gemensam upplevelse av glädje på avdelningarna, vilket uttrycks på följande sätt: "Allt som gör barnen glada smittar på personalen - mår barnen bra, så mår vi bra".

Men kan vi anta att också motsatsen gäller, det vill säga att negativa affekter smittar? Vardagen på en canceravdelning kan vara sorglig med barn som dör, med behandlingar som är omfattande och med föräldrar och syskon som ska hantera svåra anhörig-situationer. Hur hanterar sjukhusclownerna dessa situationer? Tidigare forskning (Linge, 2007, 2008) visar hur sjukhusclownerna bemöter även dessa affekter med lyhörddhet och synkronisering, allt för att benämna och lyfta fram stämningens läge i ljuset. Målet för dem i situationens allvar är att också visa på den ljusa sidan av livet, som hopp och förtröstan. Om lyhörddheten är en aspekt i bemötandet är taktfullheten en annan i hela clownsituationen. Genom samarbetet mellan sjukhusclownerna och personalen kan tveksamheter diskuterats och misstag undvikas.

En annan fråga som bör belysas är om skrattet alltid måste vara närvarande då sjukhusclownerna arbetar? Nej, sjukhusclownernas uppgift på avdelningarna är inte alltid att få barn och personal att skratta. Målet kan vissa dagar vara att bara finnas till – för att hårbärgera alla de affekter som är i omlopp. Kanske gäller det att sjunga en känd liten visa för ett döende barn, eller att lägga ett litet kort till en vägrande tonåring, som en hälsning och en påminnelse om ett tidigare möte.

Värde på organisationsnivå

Föreliggande studie visar att önskemål om mer samarbete hos personalen varierar, beroende på typ av avdelning (cancer-, ortopedisk- eller allmänmedicinsk avdelning) och på personliga upplevelser av tidigare samarbete. Där sjukhusclownerna på några orter själva ordnat med kurser och information om sitt arbete har också intresset blivit större för mer samarbete. Vagnoli et al (2005) pekar exempelvis i sin studie på närvaron av sjukhusclowner vid induktion av narkos, men då i ett förberedelserum och inte i ett operationsrum. Duffin (2009) diskuterar hur vårdpersonal kan anlita sjukhusclowner för att öka personalens känsla och lyhördhet för det emotionella klimatet. Den underhållande och avledande funktionen framhålls som särskilt viktig på avdelningarna. Just livfullheten och det friska framhålls, vilket ger en känsla av hoppfullhet om ett snart förestående liv utanför sjukhusets väggar för barnen och föräldrarna. Frågor till organisationsledningen skulle kunna handla

om på vilket sätt sjukhusclowner kunde användas än mer i vården, kostnader för detta och hur ofta och var besöken vore relevanta. Den stora frågan gäller dock vad sjukhusclownerna själva vill arbeta med och på vilket sätt?

En aspekt som också bör belysas, men som inte framkommer i personalens berättelser, är sjukhusclownernas utbildning i sin profession. Kan vi säga att alla sjukhusclowner har adekvat utbildning för sin uppgift? I forskningsstudiens steg 1 framkommer att sjukhusclownerna har någon form av teater/drama-utbildning med olika clownslag och/eller musikutbildning i grunden, med påbyggnadskurser som sjukhusclown. Men vem inom organisationsledningen har uppgiften att tillse att sjukhusclownen verkligen uppfyller kravet på relevant sjukhusclownutbildning i framtiden?

Värde på samhällsnivå

Vilka värderingar har vi om vård av sjuka barn på sjukhus i dagens Sverige? Gäller ett vuxenperspektiv eller ett barnperspektiv? Rasmussen (2004) nyanserar begreppet barnperspektiv och lyfter fram tre olika tankemodeller, med problematisering över begreppets innebörd, nämligen a) de vuxnas perspektiv på barn, där utgångspunkten är de vuxnas teoretiska referensramar och tolkningar av barnets behov; b) barnets perspektiv på den egna tillvaron, ett perspektiv där barnet själv för fram sina tankar och behov; samt c) mötet mellan barn och vuxna, ett samspelsperspektiv, där barnet är förmedlare och de vuxna är tolkare av barnets önskningar.

Frågan om barnperspektiv bör problematiseras, då det inte entydigt kan sägas att det sjuka barnet alltid vet bäst om sin egen situation. Barnets sjukdom och diagnos måste beaktas och sjukvårdens behandlingsprogram måste tillgodose det fysiska tillfrisknandet. Men gäller endast ett synsätt där det fysiska tillfrisknandet ska tillgodoses, eller får det psykiska tillfrisknandet också en chans? Det är i det senare fallet som sjukhusclownerna kommer in med en psykologisk vårdkvalitet. De anammar ett barnperspektiv (Linge, 2010, 2008) med barnets stämningsläge och behov i fokus. De följer barnet i det aktuella stämningsläget, vare sig det gäller glädje, sorg, rädsla eller vrede och vill få barnet att agera och därmed bemästra sin situation. Flertalet i föreliggande studie lyfter fram ett barnperspektiv och beskriver mötet med sjukhusclownerna som "en frizon" för att släppa fram inre önsknings och behov. Med Rasmussen (2004) som referens skulle tankemodell c) ett samspeleperspektiv kunna gälla, där barnet förmedlar ett stämningsläge och sjukhusclownerna tolkar och bekräftar barnet, med eller utan ord, synbart i kroppsspråk och musikalisk ton. Samspelet ger nya möjligheter för barnet att finna sina inre psykiska resurser. Även barnets kreativa tänkande och sociala förmåga förbättras, vilket även Klein (2003) beskriver.

Med tanke på ett barnperspektiv och hur viktigt det är att låta barnen själva få komma till tals, kommer nästa forskningsansats (steg 3) att fokusera på Sjukhusclownerna, belyst från ett barn- och ett föräldraperspektiv. Bar-

nen (även syskonen) och föräldrarna kommer då att själva få framföra sina upplevelser, tankar och synpunkter på de möten de haft med sjukhusclownerna i vården.

Referenser

- Bauer, J. (2007). Varför jag känner som du känner. Intuitiv kommunikation och hemligheten med spegelneuronerna. Stockholm: Natur och Kultur.
- Broucek, F.J. (1979). Efficacy in infancy. *International Journal of Psychoanalysis*, 60, 311-316
- Duffin, C. (2009). Send in the clowns. *Nursing Management*. Jun 16(3), p 22-24.
- Gryski, C. (2003). Stepping Over Thresholds: A Personal Meditation on the Work and Play of the Therapeutic Clown. *Poiesis: A Journal of the Arts and communication*. Vol. 5.
- Klein, A. J. (2003). *Humor in Children's Lives: A Guidebook for Practitioners*. Westport CT: Praeger.
- Linge, L. (2007). Sjukhusclowner – i kommunikation med sjuka barn. *Socialmedicinsk tidskrift* nr 3.
- Linge, L. (2008). Hospital clowns working in pairs – in synchronized communication with ailing children. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*. No 3, 27-38.
- Linge, L. (2010). Humor i ett hälso- och livsstilsperspektiv. I L. Hallberg (red.) *Hälsa och livsstil – forskning och praktiska tillämpningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Nathanson, D. L. (1992). *Shame and Pride – Affects, Sex, and The Birth of the Self*. New York: W.W. Norton & Company.
- Rasmussen, B. (2004). *Barnperspektiv. Reflektioner kring ett mångtydigt och förändligt begrepp*. Barnombudsmannen, Lund.
- Tomkins, S.S. (1962). *Affects, imagery, consciousness*. Vol. I: The positive affects. New York: Springer.
- Tomkins, S.S. (1963). *Affects, imagery, consciousness*. Vol II: The negative affects. New York: Springer.
- Tomkins, S.S. (1991). *Affects, imagery, consciousness*. Vol. III: The negative affects. Anger and fear. New York: Springer.
- Vagnoli, L., Caprilli, S., Robiglio, A. & Messeri, A. (2005). Clown doctors as a treatment for preoperative anxiety in children: a randomized, prospective study. *Pediatrics*, Okt. 116(4)